

साहित्यकार लक्ष्मी उप्रेतीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा समाजिकशास्त्र
सङ्काय अन्तर्गत पाटन संयुक्त क्याम्पस,
नेपाली स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको
दसौं पत्रको प्रयोजनको लागि
प्रस्तुत

शोध-पत्र

शोधार्थी

रामचन्द्र काफ्ले

शैक्षिक सत्र : २०६२/२०६४

क्याम्पस रोल नं.- ७ (सात)

परीक्षा क्रमाङ्क : २२३७

त्रिवि रजिस्ट्रेसन नं. : ६-१-२४१-६३५-९८

पाटन संयुक्त क्याम्पस

पाटनढोका, ललितपुर

सिफारिसपत्र

शोधार्थी रामचन्द्र काफ्लेले त्रि.वि. मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली स्नातकोत्तरतह दोस्रो वर्षको दसौँपत्रको आवश्यक परिपूर्तिका लागि 'साहित्यकार लक्ष्मी उप्रेतीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन' शीर्षकको शोधपत्रको लेखन मेरा निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । साहित्यकार उप्रेती नेपाली नारी हस्ताक्षरमा एउटा बहुचर्चित नाम हो । उहाँले नेपाली साहित्यको विकासमा उल्लेखनीय योगदान दिदै आउनु भएको छ । कविता, कथा लेखनका साथसाथै उप्रेतीले नेपाली बालसाहित्यको क्षेत्रमा पनि विशिष्ट छाप छोडेको पाइन्छ । साहित्यिक सांगठनिक व्यक्तित्व पनि उहाँको त्यति नै बलियो रहेको देखिन्छ । सम्पादक व्यक्तित्व पनि उहाँको सशक्त र मजबुत छ । मूलतः साहित्य साधना र सेवामा सक्रिय नारी हस्ताक्षर को हो ? भनेर प्रश्न गर्दा त्यसको उत्तरको रूपमा लक्ष्मी उप्रेतीकै नाम पहिलो नम्बरमा आउने गर्दछ । शोधार्थी काफ्लेले यस शोधपत्रमा लक्ष्मी उप्रेतीको बहुआयामिक व्यक्तित्वको अध्ययन गर्नुका साथै उहाँको कृतित्वका सम्बन्धमा पनि याथायोग्य किसिमले चर्चा गर्नुभएको छ । शोधार्थी काफ्लेले यस शोधपत्रमा शोधविधिको मान्यतालाई कतै पनि छोड्नु भएको छैन । शोधविधिको मान्यताका आधारमा स्रष्टा उप्रेतीको समग्र अध्ययन गरी निष्कर्ष दिन काफ्ले सफल हुनुभएको छ । अतः यो शोधकार्यको लेखनप्रति म सन्तुष्ट छु । शोधार्थी रामचन्द्र काफ्लेले बडो मिहिनेत पूर्वक तयार पार्नुभएको यस शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि म नेपाली स्नातकोत्तर कार्यक्रम, नेपाली शिक्षण समिति समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

सहप्रा.डा.कृष्णप्रसाद दाहाल
शोधनिर्देशक

नेपाली स्नातकोत्तर कार्यक्रम
नेपाली शिक्षण समिति
पाटन संयुक्त क्याम्पस
पाटनढोका, ललितपुर

दिनाङ्क : २०६७/१२/१५

मूल्याङ्कन समितिको स्वीकृति

शोधार्थी रामचन्द्र काफ्लेले नेपाली स्नातकोत्तरतह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको परिपूर्तिका निम्ति तयार पार्नुभएको 'साहित्यकार लक्ष्मी उप्रेतीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन' शीर्षकको शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ :

हस्ताक्षर

सह-प्राध्यापक डा.कृष्णप्रसाद दाहाल
शोधनिर्देशक

.....

प्रा.डा.जगदीशचन्द्र भण्डारी
संयोजक
नेपाली स्नातकोत्तर कार्यक्रम

.....

सह-प्राध्यापक सुरेन्द्रवरसिंह थापा
विभागीय प्रमुख
नेपाली शिक्षण समिति
पाटन संयुक्त क्याम्पस
पाटनढोका, ललितपुर

.....

श्रीओम श्रेष्ठ 'रोदन'
बाह्यपरीक्षक
प्रधानसम्पादक
मधुपर्क मासिक
काठमाडौं

.....

मिति : २०६७/१२/

कृतज्ञताज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौ पत्रको प्रयोजनका लागि मैले 'साहित्यकार लक्ष्मी उप्रेतीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन' शीर्षकको शोधपत्र तयार पारेको हुँ । यस शोधपत्र भित्र साहित्यकार लक्ष्मी उप्रेतीको जीवनका यावत पक्षहरू, व्यक्तित्वका सम्पूर्ण पाटाहरू र उहाँको सङ्ग्रहका रूपमा प्रकाशित सम्पूर्ण कृतिहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

यो शोधपत्र मैले आदरणीय गुरु सहप्राध्यापक डा. कृष्णप्रसाद दाहालज्यूको कुशल दिर्नेशनमा रही तयार पारेको हुँ । शोधपत्र तयारीका क्रममा विशेष उत्साह, हौसला, निर्देशन तथा गाँठो परेका विषयहरूलाई फुकाउन महत्त्वपूर्ण सल्लाह एवम् सुझाव प्रदान गर्नु हुने शोधनिर्देशक गुरुप्रति सदा ऋणी रही कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । शोधपत्र लेखनकै क्रममा गहकिला सुझाव र सल्लाह प्रदान गर्नुहुने पाटन संयुक्त क्याम्पस नेपाली स्नातकोत्तर शिक्षण कार्यक्रमका सम्पूर्ण गुरुहरू प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न स्वीकृति प्रदान गर्नुका साथै लगातर रूपमा सहयोग, सल्लाह, सुझाव र अभिप्रेरणा सहित शोधपत्र लेख्ने अवसर प्रदान गर्नु हुने पाटन संयुक्त क्याम्पस नेपाली स्नातकोत्तर कार्यक्रमका संयोजक प्रा.डा. जगदीशचन्द्र भण्डारीज्यू प्रति म हृदयदेखि नै आभार व्यक्त गर्दछु ।

शोधपत्र लेखनका लागि अत्यन्त कार्यव्यस्तताका बीचमा पनि समय उपलब्ध गराई सामग्री सङ्कलनमा निरन्तर सहयोग गर्दै शोधकार्यलाई सहज बनाउन सक्दो प्रयास गर्नुहुने आदरणीय शोधनायिका लक्ष्मी उप्रेतीप्रति सदा अनुगृहीत रहँदै कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । शोधपत्र लेखनकै क्रममा आवश्यक सामग्रीहरू उपलब्ध गराई दिने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय कीर्तिपुरका साथै पाटन संयुक्त क्याम्पस पुस्तकालयका कर्मचारीहरूप्रति पनि धन्यवाद दिनै पर्ने ठानेको छु ।

यस शोधपत्र लेखन कार्यलाई सहजतापूर्वक सम्पन्न गर्न सहयोग गर्नुहुने मेरो परिवारप्रति म सधैं ऋणी रहनेछु । यसै क्रममा मेरा सम्पूर्ण सहृदयी साथीभाइहरू र कम्प्युटर टाइपिङ्ग कार्यमा सहयोग गर्नुहुने दिनेश कार्की र महेश कार्कीलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा यो शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय पाटन संयुक्त क्याम्पस नेपाली स्नातकोत्तर शिक्षण कार्यक्रम समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

.....

रामचन्द्र काफ्ले

शोधार्थी

रोल नं. ७

परीक्षा क्रमाङ्क : २२३७

रजिष्ट्रेसन नं. ६-१-२४१-६३५-९८

विषयसूची

	पेज नं.
अध्याय एक : शोध परिचय	१-९
१.१ शोध शीर्षक	१
१.२ शोध प्रयोजन	१
१.३ विषय प्रवेश	१
१.४ शोध समस्या	३
१.५ शोध कार्यको उद्देश्य	३
१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा	४
१.७ अध्ययनको औचित्य र महत्व	७
१.८ शोधकार्यको क्षेत्र र औचित्य	७
१.९ सामग्री सङ्कलन विधि	८
१.१०. शोधविधि	८
१.११ शोधपत्रको रूपरेखा	९
अध्याय दुई : लक्ष्मी उप्रेतीको जीवनीको अध्ययन	१०-२९
२.१ परिचय	१०
२.२ पुख्र्यौली/पारिवारिक पृष्ठभूमि	१०
२.३ जन्म र जन्मस्थान	११
२.४ बाल्यकाल	११
२.५ मातृवियोग र दिशानिर्देश	१३
२.६ शिक्षा-दीक्षा	१३
२.७ दाम्पत्य जीवन	१५
२.८ सन्तान	१८
२.८.१ सविना	१८
२.८.२ सरिता	१८
२.८.३ संजय	१८
२.९ दिदी-भाइ	१९

२.१०	आर्थिक अवस्था	२०
२.११	पेशागत संलग्नता	२१
	२.११.१ शिक्षण पेशा	२१
	२.११.२ उद्योग व्यवसाय	२१
	२.११.३ साहित्यिक पत्रकारिता	२२
२.१२	रूचि तथा स्वभाव	२२
२.१३	भ्रमण	२४
२.१४	साहित्यिक र सामाजिक संघसंस्थामा संलग्नता	२४
२.१५	साहित्य सिर्जना	२५
	२.१५.१ लेखन आरम्भ	२५
	२.१५.२ प्रेरणा र प्रभाव	२६
२.१६	जीवन दर्शन	२७
२.१७	मानसम्मान र पुरस्कार	२७
२.१८	निष्कर्ष	२८

अध्याय तीन : लक्ष्मी उप्रेतीको व्यक्तित्वको अध्ययन		३०-३९
३.१	परिचय	३०
३.२	शारीरिक व्यक्तित्व	३०
३.३	साहित्यिक व्यक्तित्व	३१
	३.३.१ कवि व्यक्तित्व	३१
	३.३.२ बाल साहित्यकार व्यक्तित्व	३२
	३.३.३ कथाकार व्यक्तित्व	३२
	३.३.४ सम्पादक व्यक्तित्व	३३
३.४	साहित्येतर व्यक्तित्व	३३
	३.४.१ शिक्षक व्यक्तित्व	३४
	३.४.२ उद्योगी व्यवसायी व्यक्तित्व	३४
	३.४.३ समाजसेवी व्यक्तित्व	३५
	३.४.४ धार्मिक तथा सांस्कृतिक व्यक्तित्व	३६
	३.५.५ राजनीतिक व्यक्तित्व	३६

३.५.६ संगठनात्मक व्यक्तित्व	३६
३.५ जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्य लेखनबीचमा अन्तःसम्बन्ध	३७
३.६ निष्कर्ष	३८

अध्याय चार : लक्ष्मी उप्रेतीको कृतित्वको अध्ययन एवम् मूल्याङ्कन ४०-१४९

४.१ परिचय	४०
४.२ लक्ष्मी उप्रेतीको साहित्यिक यात्राको चरण विभाजन	४०
४.२.१ सुरूदेखि -वि.सं.२०४० सम्म	४०
४.२.२ वि.सं.२०४१ देखि- वि.सं. २०४९ सम्म	४२
४.२.३ वि.सं. २०५० देखि- हालसम्म	४२
४.३ कृतित्वको अध्ययन	४३
४.४ लक्ष्मी उप्रेतीको कविताहरूको अध्ययन	४३
४.४.१ 'यौटा बाटो खोजिरहेछ जीवन' कविता सङ्ग्रहको अध्ययन	४३
४.४.१.१ प्रकृति प्रेम	४५
४.४.१.२ पीडाको अभिव्यक्ति	४६
४.४.१.३ प्रेम प्रसङ्ग	४७
४.४.१.४ विद्रोहको स्वर	४८
४.४.१.५ जीवन दृष्टि	४९
४.४.१.६ संरचना/भाषाशैली	४९
४.४.१.७ निष्कर्ष	५०
४.४.२ 'मृदु स्मृतिहरू' कविता सङ्ग्रहको अध्ययन	५०
४.४.२.१ पीडाको अभिव्यञ्जना	५२
४.४.२.२ वैयक्तिक अनुभूति	५१
४.४.२.३ प्रणय प्रसङ्ग	५३
४.४.२.४ व्यङ्ग्यात्मकता	५४
४.४.२.५ दार्शनिकता	५५
४.४.२.६ संरचना/भाषाशैली	५५
४.४.२.७ निष्कर्ष	५६

४.४.३ 'स्निग्ध अनुभूति' कविता सङ्ग्रहको अध्ययन	५७
४.४.३.१ विसङ्गतिपूर्ण	५७
४.४.३.२ प्रेम प्रसङ्ग	५७
४.४.३.३ प्रकृति चित्रण	५८
४.४.३.४ नारी पीडा	५९
४.४.३.५ गुनासोको पोको	६०
४.४.३.६ जीवन दर्शन	६१
४.४.३.७ संरचना/भाषाशैली	६१
४.४.३.८ निष्कर्ष	६२
४.४.४ 'समय स्पर्श' कविता सङ्ग्रहको अध्ययन	६३
४.४.४.१ नारी मनको अभिव्यक्ति	६४
४.४.४.२ प्रकृति चित्रण	६५
४.४.४.३ पीडाको अभिव्यञ्जना	६६
४.४.४.४ मृत्युको महिमा	६७
४.४.४.५ जीवनको जिजीविषा	६८
४.४.४.६ राष्ट्रियता	६९
४.४.४.७ शान्तिको आह्वान	७०
४.४.४.८ संरचना/भाषाशैली	७१
४.४.४.९ निष्कर्ष	७२

लक्ष्मी उप्रेतीका कथाहरूको अध्ययन	७३
४.५ परिचय	७३
४.५.१ 'एक टुक्रा माया' कथाको अध्ययन	७४
४.५.१.१ कथावस्तु	७४
४.५.१.२ पात्र र चरित्रचित्रण	७४
४.५.१.३ दृष्टिबिन्दु	७५
४.५.१.४ भाषाशैली	७५
४.५.१.५ भाव/उद्देश्य	७५
४.५.२ 'पीडा' कथाको अध्ययन	७६

४.५.२.१ कथावस्तु	७६
४.५.२.२ पात्र र चरित्रचित्रण	७६
४.५.२.३ दृष्टिबिन्दु	७७
४.५.२.४ भाषाशैली	७७
४.५.२.५ भाव/उद्देश्य	७७
४.५.३ 'आत्मालाञ्छना' कथाको अध्ययन	७८
४.५.३.१ कथावस्तु	७८
४.५.३.२ पात्र र चरित्रचित्रण	७९
४.५.३.३ दृष्टिबिन्दु	८०
४.५.३.४ भाषाशैली	८०
४.५.३.५ भाव/उद्देश्य	८०
४.५.४ 'विडम्बना' कथाको अध्ययन	८१
४.५.४.१ कथावस्तु	८१
४.५.४.२ पात्र र चरित्रचित्रण	८२
४.५.४.३ दृष्टिबिन्दु	८२
४.५.४.४ भाषाशैली	८३
४.५.४.५ भाव/उद्देश्य	८३
४.५.५ 'कमली' कथाको अध्ययन	८४
४.५.५.१ कथावस्तु	८४
४.५.५.२ पात्र र चरित्रचित्रण	८५
४.५.५.३ दृष्टिबिन्दु	८५
४.५.५.४ भाषाशैली	८५
४.५.५.५ भाव/उद्देश्य	८६
४.५.६ 'तिर्सना' कथाको अध्ययन	८७
४.५.६.१ कथावस्तु	८७
४.५.६.२ पात्र र चरित्रचित्रण	८८
४.५.६.३ दृष्टिबिन्दु	८८
४.५.६.४ भाषाशैली	८८
४.५.६.५ भाव/उद्देश्य	८९

४.५.७ 'एक जोर स्वार्थी आँखा' कथाको अध्ययन	९०
४.५.७.१ कथावस्तु	९०
४.५.७.२ पात्र र चरित्रचित्रण	९०
४.५.७.३ दृष्टिबिन्दु	९१
४.५.७.४ भाषाशैली	९१
४.५.७.५ भाव/उद्देश्य	९१
४.५.८ 'अस्तित्व' कथाको अध्ययन	९२
४.५.८.१ कथावस्तु	९२
४.५.८.२ पात्र र चरित्रचित्रण	९३
४.५.८.३ दृष्टिबिन्दु	९३
४.५.८.४ भाषाशैली	९३
४.५.८.५ भाव/उद्देश्य	९४
४.५.९ 'पाखण्डीपन' कथाको अध्ययन	९४
४.५.९.१ कथावस्तु	९४
४.५.९.२ पात्र र चरित्रचित्रण	९५
४.५.९.३ दृष्टिबिन्दु	९५
४.५.९.४ भाषाशैली	९५
४.५.९.५ भाव/उद्देश्य	९६
४.५.१० 'नागरिकता' कथाको अध्ययन	९६
४.५.१०.१ कथावस्तु	९६
४.५.१०.२ पात्र र चरित्रचित्रण	९७
४.५.१०.३ दृष्टिबिन्दु	९७
४.५.१०.४ भाषाशैली	९७
४.५.१०.५ भाव/उद्देश्य	९८
४.५.११ 'यात्रा अनि यात्रा' कथाको अध्ययन	९८
४.५.११.१ कथावस्तु	९८
४.५.११.२ पात्र र चरित्रचित्रण	९९
४.५.११.३ दृष्टिबिन्दु	९९
४.५.११.४ भाषाशैली	९९

४.५.११.५ भाव/उद्देश्य	१००
४.५.१२. 'देवताको स्वरूप' कथाको अध्ययन	१००
४.५.१२.१ कथावस्तु	१००
४.५.१२.२ पात्र र चरित्रचित्रण	१०१
४.५.१२.३ दृष्टिबिन्दु	१०१
४.५.१२.४ भाषाशैली	१०१
४.५.१२.५ भाव/उद्देश्य	१०२
४.५.१३ 'साकार हुन नसकेको सपना' कथाको अध्ययन	१०२
४.५.१३.१ कथावस्तु	१०२
४.५.१३.२ पात्र र चरित्रचित्रण	१०२
४.५.१३.४ भाषाशैली	१०३
४.५.१३.५ भाव/उद्देश्य	१०३
४.५.१४ 'विचलित मन र दुख्दो अनुभूति' कथाको अध्ययन	१०४
४.५.१४.१ कथावस्तु	१०४
४.५.१४.२ पात्र र चरित्रचित्रण	१०४
४.५.१४.३ दृष्टिबिन्दु	१०५
४.५.१४.४ भाषाशैली	१०५
४.५.१४.५ भाव/उद्देश्य	१०६
४.५.१५ 'प्रतिशोध' कथाको अध्ययन	१०६
४.५.१५.१ कथावस्तु	१०६
४.५.१५.२ पात्र र चरित्रचित्रण	१०७
४.५.१५.३ दृष्टिबिन्दु	१०७
४.५.१५.४ भाषाशैली	१०७
४.५.१५.५ भाव/उद्देश्य	१०८
४.५.१६ 'मायाको मीठो चोट' कथाको अध्ययन	१०८
४.५.१६.१ कथावस्तु	१०८
४.५.१६.२ पात्र र चरित्रचित्रण	१०८
४.५.१६.३ दृष्टिबिन्दु	१०९
४.५.१६.४ भाषाशैली	१०९

४.५.१६.५ भाव/उद्देश्य	११०
४.५.१७ निष्कर्ष	११०
लक्ष्मी उप्रेतीको बाल साहित्यको अध्ययन	११२
४.६ परिचय	११२
४.६.१ 'मनेको म्याँ म्या' बालकविता सङ्ग्रहको अध्ययन	११३
४.६.१.१ कथावस्तु र उद्देश्य	११३
४.६.१.२ संरचना/भाषशैली	११५
४.६.२ 'कमिलाको ताँती' बालचित्र कविता सङ्ग्रहको अध्ययन	११६
४.६.२.१ कथावस्तु र उद्देश्य	११६
४.६.२.२ संरचना/भाषशैली	११७
४.६.३ बालउपन्यास	११७
४.६.३.१ 'साहसी आकांक्षा र पवनपरी' बालउपन्यासको अध्ययन	११७
४.६.३.१.१ कथावस्तु	११७
४.६.३.१.२ पात्र र चरित्रचित्रण	११९
४.६.३.१.३ संरचना/भाषशैली	११९
४.६.३.१.४ भाव/उद्देश्य	११९
४.६.४ बालकथा सङ्ग्रह	१२०
४.६.४.१ 'कृष्णको पछुतो' बालकथासङ्ग्रहको अध्ययन	१२०
४.६.४.१.१ कथावस्तु	१२१
४.६.४.१.२ पात्र र चरित्रचित्रण	१२२
४.६.४.१.३ संरचना/भाषशैली	१२२
४.६.४.१.४ भाव/उद्देश्य	१२३
४.६.४.२ 'कर्मको फल' बालकथा सङ्ग्रहको अध्ययन	१२३
४.६.४.२.१ कथावस्तु	१२४
४.६.४.२.२ पात्र र चरित्रचित्रण	१२५
४.६.४.२.३ संरचना/भाषशैली	१२५
४.६.४.२.४ भाव/उद्देश्य	१२६
४.६.४.३ 'बुद्धिमानी बाँदर' बालकथा सङ्ग्रहको अध्ययन	१२६

४.६.४.३.१ कथावस्तु	१२७
४.६.४.३.२ पात्र र चरित्रचित्रण	१३०
४.६.४.३.३ संरचना/भाषाशैली	१३१
४.६.४.२.४ भाव/उद्देश्य	१३२
४.६.४.४ 'सुनको अण्डा दिने चरी' बालकथा सङ्ग्रहको अध्ययन	१३२
४.६.४.४.१ कथावस्तु	१३३
४.६.४.४.२ पात्र र चरित्रचित्रण	१३६
४.६.४.४.३ संरचना/भाषाशैली	१३७
४.६.४.४.४ भाव/उद्देश्य	१३८
४.६.४.५ 'साथी-साथी' बालकथा सङ्ग्रहको अध्ययन	१३८
४.६.४.५.१ कथावस्तु	१३९
४.६.४.५.२ पात्र र चरित्रचित्रण	१४१
४.६.४.५.३ संरचना/भाषाशैली	१४२
४.६.४.५.४ भाव/उद्देश्य	१४३
४.६.५ निष्कर्ष	१४४

अध्याय पाँच : उपसंहार एवम् निष्कर्ष	१४५-१४९
सन्दर्भग्रन्थसूची	१५०-१५२
परिशिष्ट	१५३-१५५